

heeft gezien: Ter Braaks hervatting van zijn filmesthetiek in zijn *Van oude en nieuwe christenen* uit 1937. De film, zegt Ter Braak in dat essay, is de eerste technische kunstvorm die voortkwam uit de democratische, geïndustrialiseerde samenleving. Op deze discipline hebben de traditionele elitebegrippen geen vat meer, want film richt zich tot een ongekend heterogeen publiek. Verder nam Ter Braak afstand van de doelstellingen die hij met zijn collega's van de filmliga tien jaar eerder nagestreefd had. Bovendien kwam hij in de tweede helft van de jaren dertig tot een herwaardering van 'Amerika'. Schoots had zich veel van zijn kritiek kunnen besparen als hij zich beter had gedocumenteerd. De ballon die in dit boek wordt doorgeprikt, hebben de auteurs zelf opgeblazen. Hun veronderstelling dat de filmliga een desastreuze invloed heeft gehad op het naoorlogse Nederlandse filmklimaat, blijft discutabel. Filmkwaliteit wordt in de eerste plaats bepaald door onderwijs, kunstbeleid en conjunctuur, niet door vermeende invloeden. Ongewild bereiken de schrijvers met hun these het tegengestelde van wat zij beogen: de filmliga belangrijker maken dan zij was. Het is opmerkelijk dat het een filmhistoricus uit Chicago moet zijn die in deze bundel het meest evenwichtige opstel heeft geproduceerd: Tom Gunning met een analyse van de filmprogramma's van de filmliga.

Léon Hanssen

P. Lagrou, *The legacy of nazi occupation. Patriotic memory and national recovery in Western Europe, 1945-1965* (Studies in the social and cultural history of modern warfare VIII; Cambridge: Cambridge university press, 2000, xiii + 327 biz., £ 37,50, ISBN 0 521 65180 8).

In zijn *Legacy of nazi occupation* waagt Pieter Lagrou zich aan een internationale vergelijking van de doorwerking van de bezettingstijd in Nederland, België en Frankrijk. De snelle militaire overgave, de deportaties en economische uitbuiting tijdens de bezetting en de bevrijding door buitenlandse strijdkrachten vormden tezamen een driedubbele manifestatie van nationale onmacht. In reactie daarop, zo stelt Lagrou in zijn introductie, ontwikkelden de bevrijde West-Europese landen een 'patriotic epic' van verzet. De wijze waarop dat gebeurde en de strijd die daarmee gepaard ging, vormt het thema van zijn indrukwekkende studie.

Hij sluit hiermee aan bij een groeiend corpus van studies over 'The memory of the Second World War', zoals de titel van het internationale congres luidde dat in 1995 onder auspiciën van Oorlogsdocumentatie in Amsterdam werd gehouden. Naast de nog voortdurende stroom van publicaties over wat er tijdens en in het verlengde van die dramatische episode gebeurd is, gaat het ook om de vraag naar de wijze waarop 'het' verhaal over de Tweede Wereldoorlog zich sindsdien heeft ontwikkeld. In Nederland waren Marjan Schwegman en Mariette van Staveren (beiden in het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 'Sekse en oorlog'*, 1995), Mande Withuis (*De jurk van de kosmonaute*, 1995), Frank van Vree (*In de schaduw van Auschwitz*, 1995) en Ido de Haan (*Na de ondergang*, 1997) voortrekkers op dit gebied.

Lagrou kiest ervoor de gevolgen van de bezettingstijd te bestuderen in relatie tot drie groepen met specifieke oorlogservaringen, namelijk degenen die participeerden in het georganiseerde verzet tegen de nazi's, degenen die met de arbeidsinzet naar Duitsland werden overgebracht en degenen die vervolgd werden. Aan de hand van veelzeggende archiefstukken, waarbij de vertooganalytische invalshoek onmisbaar blijkt, toont de auteur hoe zich rond de ervaringen van deze drie groepen zogenaamde *milieux de mémoire* vormden, die elkaar over en weer betekenis gaven.

Het verzet vormde een cruciaal element bij de wederopbouw van de natie. Lagrou past er voor om een definitie van verzet te geven. Hem gaat het om de wijze waarop de kleine groep verzetsmensen gereïntegreerd werd binnen de nationale gemeenschap. Dat ging des te beter naarmate hun *milieu de mémoire* zwakker was, zoals een vergelijking van Nederland met België en Frankrijk laat zien. Heel treffend wordt Nederland als 'a nation of heroes' geplaatst naast de 'heroes of a nation' van België en Frankrijk. Nederland was een toonbeeld van consensus als het ging om een nationale, door de overheid middels monumenten en het Instituut voor oorlogsdocumentatie gestuurde herinnering aan de bezetting. In de beide andere landen daarentegen werd de herinnering aan de oorlog een favoriet wapen in de naoorlogse politieke confrontaties, waarbij de *milieux de mémoire* zich scherper profileerden en hun eigen ruimte in de herinnering opeisten.

Degenen die van de arbeidsinzet in Duitsland terugkeerden vormden een gecompliceerde groep, die niet zonder meer in een *patriotic epic* paste. Pas nadat zij zich als slachtoffers van nazisme wisten te organiseren en met verhalen over sabotage een vertoog van arbeidersheroïek tot stand brachten, kregen zij in België en Frankrijk toegang tot de vaderlandslievende familie. De gedeelde nationale mythe van collectieve opoffering en verzet in Nederland liet echter geen ruimte voor zo'n ambigue groep werkplichtigen die immers voor de Duitsers gewerkt had. Dat deze uitsluiting wellicht ook samenhang met de collectieve acties tegen het vertrek naar Duitsland tijdens de bezetting, wordt door Lagrou niet genoemd. De uitsluiting betekent overigens niet dat de gedwongen arbeidsmigratie op het individuele niveau geen gevolgen had. Binnen de configuratie van een collectieve herinnering aan de oorlog speelde deze ervaringen in Nederland echter nauwelijks mee.

In het deel over de vervolgdgen heeft Lagrou bijzondere aandacht voor de insluiting, uitsluiting of assimilatie van verschillende groepen slachtoffers middels organisaties, wetgeving en nationale herinneringen. In Frankrijk en België vervulden de overlevenden van de concentratiekampen de rol van een nationaal *milieu de mémoire*. Het vertoog over nationaal martelaarschap, gepersonifieerd door een groep die extreem had geleden, had in eerste instantie een sterk verenigend appèl. Door de integratie van voorheen buitengesloten groepen zoals joden, communisten en immigranten, werden de traditionele concepten van vaderlandsliefde verbreed. De basis hiervoor lag volgens Lagrou in de post-1918 traditie met zijn sterke veteranenorganisaties. De reden waarom dat in Nederland heel anders lag, verklaart de auteur niet alleen uit de neutrale traditie van Nederland, maar ook uit de verlate bevrijding en de 'hongerwinter' die dat tot gevolg had. Het collectieve lijden van de Nederlandse bevolking in de laatste fase van de bezetting maakte het moeilijker specifieke groepen van martelaren te onderscheiden. Ook het ontbreken van communisten in de naoorlogse Nederlandse regering ziet hij als een factor voor het veel zwakkere *milieu de mémoire* in Nederland. Het is opvallend dat Lagrou op dit punt van zijn verklaring voorbij gaat aan de consensusbevorderende kracht van het Nederlandse koningshuis in de persoon van koningin Wilhelmina die in België en Frankrijk ten enenmale ontbrak.

Met zijn vergelijkende aanpak toont Lagrou dat het proces van betekenisgeving van de Tweede Wereldoorlog bekeken moet worden binnen de nationale context van de bestudeerde landen. Van daaruit komt hij tot een typering, waarbij hij Nederland met haar traditionele, exclusieve vaderlandslievende herinnering plaatst tegenover België en Frankrijk met hun inclusieve, anti-fascistische herinnering. In het eerste geval vormde zich een tweedeling tussen helden en slachtoffers, waarbij de slachtoffers ondergeschikt waren aan de helden. In een anti-fascistische herinnering werden alle slachtoffers van fascisme per definitie als anti-fascisten gezien en in

die zin martelaren voor een nobel doel. Het is een scherpzinnige, maar daarom niet minder gewaagde typering, die ongetwijfeld aanleiding zal geven tot de nodige discussie.

Het gaat Lagrou, zo veel is duidelijk, niet alleen om representatie. In tegendeel, hij beoogt een combinatie van mentaliteitsgeschiedenis en sociale geschiedenis te geven. Die combinatie is hem goed gelukt, al is zijn boek op sommige plaatsen overbelast door een conventionele institutionele geschiedschrijving die hij er ook in heeft verwerkt.

Barbara Henkes

V. Asselbergs-Neessen, H. Henrichs, *Een broeinest van cultuur. Kunstzinnige vorming in Amersfoort 1945-1998* (Amersfoort: RMA muziek- en dansschool, Creatief centrum De Hof, 1999, 192 blz., ISBN 90 803454 5 8).

De aanleiding tot het samenstellen van dit boekje is de fusie tussen de muziek- en dansschool met het creatief centrum De Hof te Amersfoort. Zoals een Amersfoortse wethouder in zijn voorwoord het uitdrukt: hiermee wordt beider voorgeschiedenis 'en die van diverse rechtsvoorgangers en fusiepartners' zichtbaar gemaakt. En monter voegt hij daar aan toe: 'Het collectieve geheugen van het nieuwe instituut wordt daardoor zichtbaar als een stevige fundering voor de toekomstige ontwikkelingen'. Dit belooft weinig goeds, want wat is er saaiër dan een gedenkboek over organisaties die zich bezighouden met het aanboren en zo mogelijk tot ontwikkeling brengen van nauwelijks merkbare creatieve kanten van de modale Amersfoortse burger. De ambitieuze titel van dit boekje — die immers onmiskenbaar verwijst naar de fraaie dissertatie *Een broeinest der anarchie* (1989) over de arbeidersbeweging te Vlissingen van Bert Altena — wekt nog even de hoop dat de auteurs zich hebben weten te ontworstelen aan het gevreesde kader: een even vreugdeloze als welwillende opsomming van goede bedoelingen. Maar al snel blijkt dat dit niet gelukt is, zo er al naar gestreefd werd. Het geheel is een beknopt overzicht van veel opvoedkundig idealisme, fusieperikelen, huisvestingsproblemen en de wisselende inzichten over de betekenis van kunstzinnige vorming en de manier waarop die bij jong en oud kan worden aangebracht. Het leunt zwaar op beleidsnota's, met alle retoriek vandien, en dat drukt ook nogal op het proza van de auteurs. Deze werden bovendien kennelijk niet bijgestaan dooreen editor, zodat er nogal wat storende tekstverwerkersfouten zijn blijven staan (waaronder ergerlijke tikfouten in namen), zoals ze ook niet erg zijn geholpen door een vormgever, die de tekst op soms wel erg eigenzinnige wijze om de foto's heen heeft gemonteerd. Al met al vermag dit boekje dan ook niet het niveau te ontstijgen van een gezellig-creatief Amersfoort.

En dat is jammer. Want juist in deze gemeente werd vanaf 1945 onder leiding van burgemeester H. Molendijk een belangwekkende poging gedaan een cultureel beleid vorm te geven. Afkomstig uit de AJC, geïnspireerd door het personalisme en de cultuurpolitieke opvattingen van dat merkwaardige zondagskind in de politiek, minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen, G. van der Leeuw, kwam in Amersfoort een sociaal-democratisch cultuurbeleid tot stand dat model heeft gestaan voor veel gemeenten. Dit was des te opmerkelijker, omdat er in Amersfoort nauwelijks een cultureel klimaat bestond: er was geen enkele instelling of voorziening van betekenis aanwezig, zoals er ook geen professionele kunstenaars woonden en werkten (met enige moeite kan ik me herinneren de glazenier Luigjes en de beeldhouwer Starreveld). Dat Mondriaan er in 1872 geboren was, had geen merkbare sporen nagelaten; dat Armando er zijn 'schuldig landschap' situeerde, werd pas veel later opgemerkt. De expositieruimte Zonnehof